HAREZM TÜRKÇESI VE FİİLERİN ÖZELLİKLERİ

Dr. Funda TOPRAK
TİKA / Ankara

Harezm, Sir-Derya'nın denize döküldüğü bölge ile birlikte, daha Moğol devrinden önce Kaşgar'ın yanında ikinci bir edebiyat merkezi olarak önemli bir rol oynamış ve bu bölge 11.-12. yüzyıllarda Oğuz ve Kıpçak boyları tarafından Türkleştirilmişti.

Harezm Türkçesi, XI-XII. yüzyılda gerek etnik yapı gerekse siyasî hayat bakımından Türkleşen Harezm bölgesinde Oğuz, Kıpçak, Kanglı boylarının yerleşik hayata geçmelerinin sonucu olarak Türk dilinin doğu kolunu teşkil eden Karahanlı (=Hakaniye) Türkçesi temelinde, güney-batı kolunu teşkil eden Oğuz Türkçesi ve kuzey-batı kolunu teşkil eden Kıpçak Türkçesinin bu bölgede iyice karışıp kaynaşmasından oluşan Türkçeye verilen addır. Böylece halkın etnik yapısı gibi bu bölgenin dili de karma bir şekil almıştır.[1]

Caferoğlu, *Türk Dili Tarihi'nde* "Harezm İli Şivesinin Doğuşu" başlığı altında ele aldığı Harezm Türkçesi için "Moğol öncesi Harezm Türkçesi "Oğuz-Kıpçak" eğiliminde idi. Daha sonraları Kıpçak Türkçesi etkisi ile içerisine Karluk-Uygur unsurlarını da alarak Moğollar devri Altın-Ordu Türkçesine maledilmiştir. Harezm'in yayılması ve güçlenmesi ile Oğuz-Kıpçak Türkçesi etkisi de o nispette artmış ve yerli dilin gelişmesine yardımcı olmuştur. Altın-Ordu'ya dair Tizenhauzen tarafından yayımlanan vesikalara bakılacak olursa Kıpçak sahasına inen Moğollar, çok kısa zamanda yerli halk içerisinde erimeğe yüz tutmuştur. Bunun en sağlam delili XIV. yüzyılda Cuci ulusunda, Moğol dili yerine Kıpçak-Oğuz şivesi unsurlarını içerisine alan edebî bir Türkçe ile zengince bir edebiyatın meydana getirilmiş olmasıdır"[2] açıklamasını verir.

Harezm Türkçesinin belli bir dönem Türkçesine ad olarak kullanılmasına ilk defa èAlì Şìr NevÀyì'nin *MecÀlisü'n-NefÀyis* adlı eserinde Harezmli bilgin Hüseyin Harezmì'nin Kaside-i Bürde'ye Harezm Türkçesi ile (*Harezmiçe Türkì tili bile*) şerh yazdığını belirtmesiyle rastlamaktayız.[3]

Harezm Türkçesinin *Orta Asya Türk Yazı Dili* içerisinde özel bir devre teşkil ettiğini ilk olarak Samoyloviç tespit etmiştir. O, Kutb'un Òüsrev ü Şìrìn'i ve Harezmì'nin Muóabbet-nÀme'sine dayanarak bu devreyi üçe ayırmıştır: 1. Karahanlı (Hakaniye Türkçesi) (XI-XII. yy), 2. Oğuz-Kıpçak Dönemi (XIII-XIV. yy), 3. Çağatayca Dönemi (XV-XX. yy. başları).[4]

---

[1] A. Ata, *Kısasü'l-Enbiya (Peygamber Kıssaları) Giriş-Metin-Tıpkıbasım-* I, TDK Yay., Ankara 1997, s.XXII.

[2] A.Caferoğlu, *Türk Dili Tarihi I-II,* Enderun Kitabevi, İstanbul 1984, s.106.

[3] A.S., Levend, *Ali Şir Nevaī- Divanlar İle Hamse Dışındaki Eserler*, C.IV. Ankara 1968, s. 72.

[4] A.N., Samoyloviç, *K istorii literaturnago sredneziatsko-turetskogo yazıka*, Leningrad 1928, s.21.

Fuad Köprülü, Samoyloviç'in bu tespitine katılmamış Kıãaãü'l-EnbiyÀ, Muóabbet-nÀme ve Kutb'un Öüsrev ü Şirìn'ini Çağatay edebiyatının ilk ürünleri olarak değerlendirmiştir.[5]

6.1. Úıãaãü'l-EnbiyÀ: Naãirü'd-dìn bin BurhÀnü'd-dìn Rabgÿzì tarafından 1310 (H.710) yılında Nasırü'd-din Tok Buga'ya sunulmak üzere yazılmıştır. Adından anlaşılacağı üzere peygamber kıssalarını konu almaktadır. Eser, başta Hz. Muhammed olmak üzere İslÀm dininin doğruladığı diğer peygamberlerin kıssaları ile 'Avac bin 'Annak, Harut ve Marut gibi kıssaları da içermektedir.

Fuad Köprülü eserin dilini Hakaniye lehçesinin Moğol istilasından sonraki değişmiş şekline, Ribat-Oğuz (Rabàÿzì'nin doğum yeri) lehçesine, dayandığını söylemekte eserin Hakaniye lehçesini Çağatay lehçesine bağlayan tekÀmül silsilesinde önemli bir yeri olduğunu belirtmektedir.[6]

Úıãaãü'l-EnbiyÀ'nın yazıldığı tarihin Çağatay devletinin kuruluşuna rastlamasından dolayı eseri, ilk Çağatay edebî eseri olarak değerlendiren J. Thury'nin[7] görüşlerine katılmayan Aysu Ata, bu devirde Çağatay Türkçesinin henüz edebì yazı dili halini almadığını dolayısıyla eserin Çağatay Türkçesine ait kabul edilemeyeceğini belirtir.[8]

Eserin Londra'da 1, Leningrad'da 6, İsveç'te 2, Paris'te 1 ve Bakü'de 1 olmak üzere toplam 11 nüshası vardır ve K. Gronbech, S. E. Malov, P. M. Melioranskiy, J. Schinkewitsch, Aysu Ata gibi araştırmacılar üzerinde çalışmışlardır. [9]

6.2. Nehcü'l-FerÀdìs (UştmahlarnıÆ Açuk Yolı): Kuzey Türkleri tarihçilerinden Şehabeddin Mercani *MüstefÀdü'l-AòbÀr* adlı tarihinde, Altın Ordu sahasına mensup eserler arasında Nehcü'l FerÀdīs adlı eserin varlığına ilk olarak işaret etmiştir. Adı geçen bu nüsha ortadan kaybolmuşsa da Zeki Velidi Togan tarafından Yeni Cami Kütüphanesi'nde yeni bir nüsha bulunmuştur. Bu nüsha 1310 tarihinde Kerderli Mahmud bin Aliyyü's-SarÀyì tarafından yazılmıştır.[10] Köprülü, Nehcü'l-FerÀdìs'in Harezm'de yazılmış olduğunu müellifin naklettiği rivayetlerin Harezmli alimlere ait olmasına dayanarak söylemektedir. [11]

Nehcü'l-FerÀdìs, dini mahiyette bir eserdir. Birinci bÀb Hz. Muhammed'in hayatını ve özelliklerini, ikinci bÀb Hulefâ-yı Raşidin ve Ehl-i Beyt ile dört imamın faziletlerini, üçüncü bÀb iyi bir müslüman olmak için gerekli meziyetleri, dördüncü bÀb ise afet ve kötü davranışları konu alır. Bu dört ana bÀb kendi içerisinde on fasla ayrılmıştır.

Araştırmacılar, eserin konu itibariyle didaktik özellik gösterdiği için edebî kıymetinin Kısasü'l-EnbiyÀ'ya göre az olduğunu söylemektedirler.[12] Buna karşın eserin ananevî ve edebî imlÀ kaidesine uygun bir tarzda yazılıp yerli Harezm şivesine

---

[5] F. Köprülü, "Çağatay " *İ.A.* MEB Yay. İstanbul 1988, C.3, s.278.

[6] F. Köprülü, *Türk Edebiyatı Tarihi*, Ötüken Yay. İstanbul. 1986, s.288.

[7] J. Thury, "Ondördüncü Asır Sonlarına Kadar Türk Dili Yadigarları", *Milli Tetebbular Mecmuası II*, İstanbul 1331, s.56-95.

[8] A. Ata, *Kısasü'l-Enbiya(Peygamber Kıssaları) Giriş-Metin-Tıpkıbasım*, CI. TDK Yay. Ankara 1997, s.XXII

[9] Çalışmalar ve nüshalar için bkz. A. Ata, *Kısasü'l-Enbiyâ (Peygamber Kıssaları) Giriş-Metin-Tıpkıbasım*, CI. TDK Yay. Ankara 1997, s.XIX-XXI.

[10] Z.V. Togan, "Harezmde Yazılmış Eski Türkçe Eserler" *Türkiyat Mecmuası*, İstanbul 1928, CII, s.331.

[11] F. Köprülü, *Türk Edebiyatı Tarihi*, Ötüken Yay. İstanbul 1986, s.293.

[12] A. Caferoğlu, *Türk Dili Tarihi I-II,* Enderun Kitabevi, İstanbul 1984, s.106.

göre harekelenmesi eseri dil tarihi açısından çok önemli bir mihenk taşı yapmaktadır. Köprülü, bu eseri "Hakaniye Türkçesinden Çağatay Türkçesine doğru giden oluşum süreci içinde dil tarihi açısından en önemlisi" olarak değerlendirir.[13]

Şimdiye kadar Nehcü'l-FerÀdìs'in birkaç nüshası bulunmuştur. Bunlardan üçü Kazan'dadır. MercÀnì'nin kaydettiği en eski tarihli nüsha ise bugün kayıptır.[14] Bunlardan başka iyi muhafaza edilmiş bir nüsha Yalta Şark müzesindedir. Bu nüsha Yakub Kemal tarafından incelenmiştir.[15] Diğeri ise İstanbul Süleymaniye Kütüphanesi'nde bulunmuştur. Bu nüsha üzerinde ilk tanıtımı Zeki Velīdī Togan yapmıştır.[16] Janos Eckmann'ın eserin tıpkı basımı üzerindeki çalışması Semih Tezcan ve Hamza Zülfikar'ın düzeltmeleriyle Türk Dil Kurumu tarafından basılmıştır.[17] Eserin dizin ve sözlüğünü ise Aysu Ata hazırlamıştır.[18]

Ali Fehmi Karamanlıoğlu'nun "*Nehcü'l-FerÀdīs'in Dil Hususiyetleri*" başlıklı seri halindeki dört makalesi Nehcü'l-FerÀdīs'in Türk dili tarihi çalışmalarındaki yerini ve eserin dil özelliklerini ortaya koyması bakımından önemlidir. [19]

6.3. Mu´ìnü'l-Mürìd: İslâm adlı biri tarafından Hicrî 713 Miladî 1313'te bitirilen mütekarib vezninde yazılmış dînî şiir parçalarından oluşan 26 varaklık bir eserdir. Eserin bilinen tek yazma nüshası Bursa Orhan Gazi Kütüphanesi'nde Türkçe bir yazmanın içerisindedir. Yazmanın fotoğrafları Agah Sırrı Levend tarafından çekilerek Türk Dil Kurumuna bağışlanmıştır.

Ebu'l-Gazi Bahadır Han, Mu'ìnü'l-Mürìd'in Türkmenler arasında büyük rağbete mazhar olduğunu ve bu kitaba "*amel kılaturduklarını*" söylemekte eserin yazarını Şeyh Şerifi olarak göstermektedir.[20] A. Caferoğlu da eserin yazarını Ebu'l-Gazi gibi Şeyh Şerifi olarak kabul eder.[21]

Eckmann, eser için "muhtemelen 15. asrın ilk yarısından daha sonra istinsah edilmemiş olan yazmanın dili, ses bilgisinde pek az yenileştirmelere rağmen arkaiktir" yorumunu yapmaktadır.[22]

Eser üzerinde Recep Toparlı çalışmıştır. Toparlı, eserin önsözünde A.Fehmi Karamanlıoğlu'nun yayınlanmamış bir çalışması olduğundan söz etmektedir.[23]

6.4.Muúaddimetü'l-Edeb: Muúaddimetü'l-Edeb, meşhur tefsir ve dil bilimci Zemahşerì'nin 1127-1144 yılları arasında yazıp Harezmşah Atsız'a sunduğu Arapça

---

[13] F. Köprülü, *Türk Edebiyatı Tarihi*, Ötüken Yay. İstanbul 1986, s.294.
[14] Mercani, *Müstefadü'l-Ahbâr*, 1897, C I, s.16.
[15] Yakub Kemal, *XIV. Asır Türk-Tatar Lisanı Abidesi Nehcü'l-Ferâdis*, 1930.
[16] Z.V. Togan, "Harezmde Yazılmış Eski Türkçe Eserler" *Türkiyat Mecmuası* CII. İstanbul 1928.
[17] J. Eckmann, *Nehcü'l-Ferâdis- Uştmahlarnın Açuk Yolı"*, Metin-Tıpkı Basım, TDK Yay., Ankara 1995.
[18] A. Ata, *Nehcü'l-Ferâdis- Uştmahlarnın Açuk Yolı"*, Dizin-Sözlük TDK Yay., Ankara 1998.
[19] A.F. Karamanlıoğlu, "Nehcü'l-Ferâdis'in Dil Hususiyetleri" I-IV, *Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi*, İstanbul, 1968,1969,1970,1971.
[20] Ebu'l-Gazi Bahadır Han, *Şecere-i Terâkime*,TDK Yay., İstanbul 1937, s.52.
[21] A.Caferoğlu, *Türk Dili Tarihi I-II,* Enderun Kitabevi, İstanbul 1984, s.117.
[22] J. Eckmann, *Harezm, Kıpçak ve Çağatay Türkçesi Üzerine Araştırmalar*, (Haz. O.Fikri Sertkaya), TDK Yay., Ankara 1996, s.4.
[23] R. Toparlı, *Mu'inü'l-Mürid*, Atatürk Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Yay. Erzurum 1988, s.IV.

pratik bir sözlüktür. Eser Arapça öğrenmek isteyenlerin kolaylıkla kullanabilecekleri şekilde hazırlanmış olduğundan bir önceki kelime veya cümle ile bir sonraki arasında bir bağ yoktur. Mukaddimetü'l-Edeb başlıca 5 bölüme ayrılmıştır.

I. İsimler: Konularına göre sıralanmış ve çokluk şekilleri gösterilmiştir.

II. Fiiller: Arapça fiil kalıpları olan bÀblara göre, her bÀb kendi içerisinde fiilin yapısına göre ve fiiller yine kendi içinde Arapçada uygulanan alfabetik sıraya göre dizilmiş ve ayrıca mastarları da verilmiştir.

III. Harfler (isim ve fiil dışında kalan gramer unsurları)

IV. İsim çekimi

V. Fiil çekimi

Mukaddimetü'l-Edeb'in Zemahşerì'nin elinden çıkan nüshası kayıp olmakla birlikte istinsah edilmiş nüshalarının sayısı fazladır. Şuster Nüshası, Nuri Yüce tarafından dil özellikleri, metin, dizin olarak yayımlanmıştır.[24] Eser, Moğolca ve Farsça'ya da tercüme edilmiş ve devrinde büyük ilgi görmüştür. Moğol tercümesi üzerinde Nicholas Poppe,[25] Farsça tercümesi üzerinde J. G.Wezstein [26] çalışmışlardır.

Caferoğlu, Muúaddimetü'l-Edeb'in söz varlığı açısından bir hazine olduğunun altını çizerek "burada Orta Asya Türkünün hayat teşkilatını ve umumiyetle Türk devlet varlığını bulmak mümkündür. Bu bakımdan Divânü Lugati't-Türk'e nispetle daha orijinaldir" yorumunu yapmaktadır.[27]

Altın ordu- Harezm Sahası Eserleri

Harezm sahasında edebi gelenek Moğol istilasından sonra kurulan yeni Türk-Moğol İmparatorluğu Altın Ordu Hanlığı döneminde de devam etmiş Türkçe eserler meydana getirilmiştir.

Kutb'un Òüsrev ü Şìrìn'i: Altın Ordu sahasında yazılmış en eski Türkçe metin olarak bilinen Kutb'un Òüsrev ü Şìrìn'i Nizamî'nin aynı adı taşıyan edebî eserinin Türk edebiyatındaki ilk tercümesi olması bakımından da Türk dili yadigarları arasında önemli bir yer işgal eder.

1341 yılında Altın Ordu sahasında Kutb mahlaslı bir şair tarafından yazılmış olan eserin tek nüshası Paris Bibliotheque Nationale'de 312 numarada kayıtlıdır. Kutb, Nizamî'nin aynı adlı eserini Altın Ordu hükümdarı Tini-Bek Han ile onun eşi Melike Hatun adına Türkçeye tercüme etmiştir. Kitabın baş kısmında Tini-Bek Han ve eşi için medhiyeler vardır. Eser beyitler halinde yazılmış, (4370 Beyit) 1383'de Berke Fakih adlı bir Kıpçak fakihi tarafından İskenderiye'de Altın Boğa adına istinsah edilmiştir.

XII.-XV. yüzyıllarda gerek Altın Ordu gerekse Memluk-Kıpçak sahasında yazılmış eserler genellikle sözlükler ve dînî özellikte didaktik eserlerdi, Òüsrev ü Şìrìn bir aşk mesnevisi olması bakımından konusuyla onlardan ayrılır. Nizamî'nin eserini

---

[24] N.Yüce, *Mukaddimetü'l-Edeb*, *Giriş, Dil Özellikleri,Metin, İndeks*, TDK Yay., Ankara 1993.
[25] N.Poppe, *Mongolskiy slovar Mukaddimat al Adab*, Leningrad, 1938.
[26] J.G. Wezstein, *Samachscharis Lexicon Arabicum Persium,*Leipzig,1950.
[27] A.Caferoğlu, *Türk Dili Tarihi I-II,* Enderun Kitabevi, İstanbul 1984, s.124.

yüzde seksen oranında Türkçe kelimeler kullanarak yazan Kutb'un bu eseri geniş söz varlığı ile çok değerlidir.

Genellikle Altın Ordu sahasında yazılmış Kıpçakça bir eser kabul edilen Òüsrev ü Şirìn'in hem Harezm hem Kıpçak yazı dili özellikleri taşıması nedeniyle hangi döneme ait olacağı konusunda değişik görüşler vardır. Necmettin Hacıeminoğlu, eserin fiil çekimleri konusunda Çağatay öncesine yakın olmakla beraber ses özellikleri ve kelime hazinesi bakımından Kıpçakçaya yaklaştığını vurgular. [28] Eckmann, eseri Harezm sahasında saymaktadır.[29] Samoyloviç ise Kutb'un dilini Uygurca-Kıpçakça kabul eder.[30]

Eser üzerinde Ananiazs Zajaczkowski[31] ve Necmettin Hacıeminoğlu[32] çalışmışlardır.

Muóabbet-nÀme: Hicrî 754/Miladî 1353'te yazılan Harezmî'ye ait Muóabbet-nÀme bu devrin bir diğer önemli eseridir. Eser, Muhammed Hoca Beyin arzusu üzerine Sığnak'ta yazılmıştır. Eckmann, Samoyloviç'in bu eserin dilini "Oğuzca-Kıpçakca" olarak değerlendirmesine katılmadığını belirterek eserin büyük çapta Çağatayca'nın tesiri altında kaldığını söylemektedir.[33] Muóabbet-nÀme sahasının edebî dili ile yazılmasına rağmen Kıpçak şivesine geniş bir yakınlık göstermektedir.

Muóabbet-nÀme'nin tek sanılan nüshası British Museum'daki Arap harfli nüsha olarak bilinmekteydi. [*Rieu, Cataloque of the Turkish Manuscripts in the British Museum*, London-1888-209], Uygur harfli ikinci nüsha Barthold tarafından aynı müzede tespit edilmiştir.[V.V. Barthold, *Novaya Rukopis Uygurskom Şriftom v Britanskom Muzee*, D A A-B, 1924]. Eserin Arap harfli iki yeni nüshası ise Osman Fikri Sertkaya tarafından İstanbul Millet Kütüphanesi'nde bulunmuş ve bir makale ile incelenmiştir.[34] Eserin Londra'daki Arap harfli nüshası üzerine E. Nadjib[35], Uygur harfli nüshası üzerine de Şçerbak[36] çalışmışlardır.

Harezm Türkçesi eserlerini ve dönemi kısaca tanıttıktan sonra dönem eserlerinin fiillerinin taranmasıyla elde ettiğimiz sonuçları değerlendirmek istiyoruz. Bilindiği gibi fiiller dilin ana unsurlarıdırlar ve başka dillerden alıntı yapılmaları dolayısıyla değişmeleri isimlere göre daha zordur.

HAREZM TÜRKÇESİNDE FİİLLERİN ÖZELLİKLERİ

Fonetik Özellikler:

---

[28] N. Hacıeminoğlu, *Kutb'un Hüsrev ü Şirin'i ve Dil Hususiyetleri*, TDK Yay. Ankara 2000, s.XI.

[29] J. Eckmann, *Harezm, Kıpçak ve Çağatay Türkçesi Üzerine Araştırmalar*, (Haz. O. Fikri Sertkaya), TDK Yay., Ankara 1996, s.4.

[30] A.N., Samoyloviç, *K istorii literaturnago sredneziatsko-turetskogo yazıka*, Leningrad 1928, s.6.

[31] A. Zajaczkowski, *Husrav u Şırın Qutba*, Warszawa 1958.

[32] N. Hacıeminoğlu, *Kutb'un Hüsrev ü Şirin'i ve Dil Hususiyetleri*, TDK Yay. Ankara 2000.

[33] J. Eckmann, *Harezm, Kıpçak ve Çağatay Türkçesi Üzerine Araştırmalar*, (Haz. O. Fikri Sertkaya), TDK Yay., Ankara 1996, s.5.

[34] O.F. Sertkaya, "Horezmi'nin Muhabbetnamesinin İki Yeni Yazma Nüshası Üzerine", *Türkiyat Mecmuası,* C. XVII, İstanbul 1972, s. 185-207.

[35] E.N. Nadjib, *Horezmi Muhabbetname*, Moskva, 1961.

[36] A.M. Şçerbak, "Oguz-name, Muhabbet-name, pamyatniki drevne Uygurskoy i staro uzbekskoy pismennosti" Moskva 1959, s.111-170.

1. Harezm Türkçesinin özelliklerinden ek ön sesinde d~t değişmesi fiil yapım eklerinden ettirgenlik ekinde de görülmektedir. Ötümlü ünsüzlerden sonra **–dur-,** ötümsüzlerden sonra **–tur-,** ünlülerden ve l'den sonra keyfi olarak **–dur-** veya **–tur-**: **keltür- ~ keldür**-:"getirmek" (keltürmişler, 135v9 KE), (keldürdi, 23-2ME); **öldür-~ öltür-:**"öldürmek" (öldüreliñ, 219v13KE); öltürmiş-sen, 142 v15KE); **ùoldur-~ ùolùur-**:"doldurmak" (ùolduràay-men, 279-9 NF), (ùolturup 242-8NF).

2. Harezm Türkçesi fiillerinde kelime başı /t/ sesi genellikle korunmuş olmakla birlikte Oğuz grubu Türkçelerinin bir özelliği olan t > d gelişimine ait örneklere rastlamaktayız: *tė-(*100v12KE)~ *dė-* (110r5KE), *tur-* (18v9KE) ~ *dur-* (9v12KE).

3. Türk dili tasniflerinde ölçüt olarak değerlendirilen /G/ sesinin gelişimini Harezm Türkçesi metinlerinde fiillerde takip edebilmekteyiz. Birden fazla heceli kelimelerde hece başında bu ses genellikle *belgür-* (16-16NF), *örge-* (205-1NF), *yörge-* (19r7KE) örneklerinde görüleceği üzere korunmuştur. Aşağıdaki kelimeler ise bu sesin hece başında hem korunduğuna hem de Güney-Batı Oğuz Türkçesinde olduğu gibi düştüğüne örnek teşkil etmektedir: *bulàaş-(*179-14NF)~*bulaş-* (331-13NF), *úurtàar-* (102-3NF)~ *úurtar-* (223-16NF), *yatàur-* (90-10NF)~ *yatur-* (8-9NF), *yetgür-*(415-4NF) ~*yetür-*(29-4NF).

4. Ek başı /G/ sesinin düştüğü örnekler Harezm Türkçesi metinlerinde görülebilmektedir: *aàırlayanda* (127r14KE), *yonuçı* (163v8-9KE), *biliçi* (56r16KE), *kelinçe* (16r18KE), *yazıcı* (137-13NF).

I. Harezm Türkçesi'nde Çağatay Türkçesi'ne ait bir özellik olan kelime içi ve sonundaki /g/ sesinin /k/ olduğunu fiillerde görebiliyoruz: *uçàun-~ uçúun-, yatàur-*(90-10NF)~ *yaùúur-* (9-9NF), *úutàar-* (16-13NF)~*úutúar-* (165-13NF).

II. Harezm Türkçesi için ünsüzlerden önce k >h gelişimini fiillerde de tespit edebiliyoruz: aúsur-"aksırmak" (6v13KE)~aósur- (278-10NF).

III. Kıpçak Türkçesinde görülen ç>ş ses değişimi Harezm Türkçesi metinlerinden NF'de görülmektedir: *kaş-* "kaçmak" (74-5NF), *iş-* "içmek" (367-1NF).

8. Sızmalı diş sesi /ê/'nin korunmakla birlikte yer yer /y/ ile değişimi görülebilmektedir: *aêır-* "ayırmak" (358-15NF)~ *ayır-* (3r17KE), *küê-* "beklemek" (244v21KE) ~ *küy-* (20v11KE), *úoê-* (59v2KE)~ *úoy-* (69r20KE).

Morfolojik Özellikler:

1. I. teklik ve çokluk şahıs emir eklerinde anorganik /G/ türemesi Harezm Türkçesi metinlerinde tespit edilmiştir: *bolmaàayın* (100-5NF), *tilegeyin* (31-9NF), *aymaàalıÆ* (258-4NF), *tilegeliÆ* (292-12NF), *istegeyiÆ* (176v9KE), *yėgeliÆ* (47r16KE).

2. I. çokluk şahıs emir eki –AlıÆ /-AlIm /-galIÆ yanında *–alıú* şekli de nadir olarak görülmektedir: *úılalıú* (40-7NF)

3. II. teklik şahıs emir eki Harezm Türkçesi metinlerinde birkaç örnekte yuvarlak ünlülü olarak kullanılmıştır: *tüşgül* (21-14NF), *sewgül* (160-1NF).

4. I. teklik şahıs olumsuz geniş zaman eki **–mAz-men** Harezm Türkçesi metinlerinde Eski Anadolu Türkçesi ve Çağataycadaki biçimleri olan **-mAzIn** ve **-mAn** şeklinde Harezm Türkçesi metinlerinde de tespit edilmiştir: *buzman* (70-9NF), *úılu bilmem* (381-9NF), *men bilmezin* (13r19KE), *tura bilmen* (151r18KE), *iş úılman* (148r5KE), *úoya bilmen* (91v17KE).

5. Harezm Türkçesi metinlerinde birleşik çekimler er- fiili ile yapılmakla birlikte er->-i- gelişimini gösteren örnekler de bulunmaktadır: *aytışursaÆ* (189-10NF), *oúıtursaÆ* (189-10NF), *kaçururdı* (110v3KE), *ölürse* (80v12KE), *kirürmüş* (116r7KE). Ayrıca Harezm metinlerinden KE'da er->i– gelişiminin örnekleri de görülmektedir: *imiş-sen* (205r14KE), *imes* (82r9KE), *imes erdi* (175v20KE), *imiş* (144r19KE), *idi* (137r8KE).

6. Harezm Türkçesinde II. çokluk şahıs eki **–sIz** üzerine nezaket şeklini ifade etmek için –lAr'ın eklendiği örnekler görülebilmektedir: *úılıp turur-sizler* (385-10NF), *yigrenür-sizler* (397-17NF).

7. Eski Türkçeye ait sıfat-fiil eklerinden biri olan **–DaçI** Harezm Türkçesi metinlerinde az da olsa kullanılmıştır: *úıldaçı* (4-2NF), *keldeçi* (83-17NF)

8. Orhun Yazıtları'nda ve Karahanlı Türkçesinde sıkça rastladığımız **–UbAn- /-IbAn-** zarf-fiil ekinin Harezm Türkçesinde varlığını sürdürdüğünü görmekteyiz. Bir örnekte de ekin bağlayıcı ünlüsü düşmüş ek doğrudan fiil köküne eklenmiştir.

Keldi kevneynni keziben ùaptı asıà ornını (181v11 KE)

Ol úıyÀmet kün şefÀatnıÆ úurını úurşaban (2r11 KE)

Fiil Yapım eklerindeki Fonetik Değişiklikler

-DUr- Fiilden fiil yapım eki Harezm Türkçesinde eski şeklin bir devamı olarak yuvarlak ünlüyle kullanılmıştır. Oysa Kıpçak Türkçesinde ekin düzleştiği görülmektedir.

-GUr- eki**:* Kıpçak Türkçesinde genellikle düz ünlülü şekillerinin kullanıldığını gördüğümüz -GUr- fiilden fiil yapım ekinin yerine daha eski şekli olan yuvarlak ünlülü kullanımın tercih edilmesi Harezm Türkçesine ait bir özelliktir. *azàur-* "azdırmak, hak yoldan çıkarmak"[EDPT-283] (azàuràay-men, 397-5,NF) (azàurdı, 63-4 ME), *tirgür-:** "canlanmak, diriltmek" (tirgürmese, 163 r 1 KE)<*tir- " diriltmek" [EDPT tirgür- "diriltmek" 545], (DLT IV,40).

Fiil Yapım Eklerindeki Morfolojik Değişiklikler

***-dUz- eki*:** DLT'de geçen ve Kaşgarlı'nın ettirgenlik eklerinden biri kabul edip Oğuzca olarak gösterdiği -DUz- fiil yapım ekine Harezm Türkçesinde de rastlanmaktadır:

öltüz- "öldürmek" (öltüzdi, 35 v 15 KE)

***-GUz- eki**:* Harezm Türkçesi eserlerinde tespit ettiğimiz fiilden fiil yapım eki -GUz-'un Kıpçak sahasına göre daha fazla kullanıldığı görülmüş, bir örnekte ise ekin -GEZ- şeklinde düz geniş ünlüyle yazıldığı tespit edilmiştir. *körgez-* (123r6KE) bu kullanım HŞ'de de izlenebilmektedir. (HŞ1205-5). Ek için dikkat çekici bir diğer özellik –GUr- fiilden fiil yapım ekiyle olan paralelliğidir. Harezm Türkçesi metinlerinde aynı fiilin hem –GUr- hem de –GUz- şeklinde ettirgen yapıldığını görebilmekteyiz. *tirgür-* (163r1KE) ~ *tirgüz-* (40r19KE); *ùuràur-* (148v11KE)~ *ùuràuz-* (83v13KE).

Harezm Türkçesinde *et-, en-, iç-, bin-* gibi bazı fiillerin işteş şekillerine rastlanmıştır. *ediş-***:**"birlikte yapmak" (edişür, 125-8 ME), ekiş-:"birlikte ekmek" (ekişti, 115-4 ME), *eniş-*:"birlikte inmek" (eniştiler, 200-1 ME), *içiş-:* "birlikte içmek"

(içişdiler, 142-2 ME), *beriş*-**:**"verişmek" (beriştiler, 195-8 ME), *biniş*-**:**"binişmek" (binişdi, 117-8 ME), *úoparış*-**:**"savaş çıkarmak, tahrik etmek" (úoparıştı, 109-2 ME), *oùruş*-**:**"karşılıklı oturmak" (oùruşdılar, 199-8 ME), *öldürüş-:* "savaşmak" (öldürüştiler, 140-6 ME).

Kıpçak sahasında bir iki örnekte çok seyrek olarak kullanılan isimden fiil yapım eki +(X)l- Harezm sahasında çok sayıda örnek vermektedir: *bolal-:*"bollaşmak, çoğalmak, artmak" (bolaldı, 25v 2 KE), *inçgel*-: "incelmek" (inçgeldi, 211r13KE), *köpel*-**:** "artmak, çoğalmak" (köpeldi, 134r 17 KE), *yoànal-:* "kalınlaşmak, enine büyümek" (yoànalmamış, 113 r 2 KE)

Eski Türkçeden itibaren çok az sayıda fiilde tespit edilen isimden fiil yapım eki **+GA**- ve **+KA-** ekleri Harezm Türkçesinde de kullanılmıştır: *çulàa*-:"sarmak, örtmek, dolamak" (çulàamış erdi, 143v21 KE) (çulàap, 9-11 NF), *terge*-: "terletmek, damıtmak" (tergedi, 76-1 ME), *yövütke-:*"yardım etmek" < yövüt "yardım" (yövütkedi, 36-4 ME).

Kıpçak sahasında sadece Codex Cumanicus'ta bir örnekte geçen Memlÿk-Kıpçak sahası eserlerinde ise görülmeyen isimden fiil yapım eki **+GAr**- ve **+KAr**- eklerini Harezm Türkçesi metinlerinde takip edebiliyoruz: *aùàar*-:"birini ata bindirmek" (atınga atgardılar, 223v17 KE), *mañàar*-:"sahiplenmek" (mañàardı, 177-6 ME), *suwàar*-:"sulamak" (suwàarmazsiz, 113-9 NF).

Eski Türkçe ve Karahanlı sahası metinlerinde gördüğümüz Kıpçak sahası metinlerinde geçmeyen **+IgsA-** eki Harezm Türkçesinde bir fiilde arkaik olarak bulunmaktadır: *oúuàsa*-: "davet etmek istemek, çağırmak" (oúuàsayur, 224r 3KE).

Eski Türkçe ve Karahanlı Türkçesi metinlerinde rastladığımız Kıpçak Türkçesinde tespit edilmeyen **+ImsI**- ve **+ImsIn-** eklerini Harezm Türkçesinde bulabilmekteyiz:

külümsi-:"gülümsemek" (külümsidi, 130 r10 KE), *külümsin*-:"gülümsemek" (külümsindi, 136v21KE).

Eski Türkçeden itibaren çok nadir görülen isimden fiil yapım eki **+n-** Harezm Türkçesi metinlerinde görülmektedir. *barın*-:"yetinmek, geçinmek" (barındı, 175-1 ME), *boàşun*-:"kemiğin eklem yerinden çıkması" < boàuş "boğum, eklem" (boàun boàşundı, 160-6 ME), *úarşun*-:"yönelmek" < úarşu "karşı" (úarşundı, 186-2 ME)

ÇEKİM MORFOLOJİSİ

Bilindiği gibi Türk dilinde çekim ekleri ya zamirlerden ya da iyelik eklerinin kalıplaşmasından oluşurlar. Harezm Türkçesinde fiil çekimlerinde zamir kökenli çekim ekleri yaygın olarak kullanılmakla beraber iyelikli kullanımlar da özellikle *şart* ve *gelecek zaman* çekimlerinde zamirli çekimlerle birlikte kullanılmışlardır.

Çokluk birinci şahıs eki, şart ve bilinen geçmiş zaman dışında artık –mIz ve –biz olarak ekleşmiştir. Çokluk ikinci şahısta *–sIz* şeklinin yanında belirli geçmiş zaman ve gelecek zamanda *–sIzlAr* ve bilinen geçmiş zaman için *–ÆızlAr~ -ÆuzlAr* nezaket biçimleri de görülebilmektedir. Çokluk üçüncü şahıs eki –lAr olarak ekleşmiş olmasına rağmen gelecek zaman çekiminde +gU ekinden dolayı ek, iyelikli olarak –lArı biçiminde de kullanılmıştır.

Harezm Türkçesi metinlerinde bilinen geçmiş zaman eki **{-D}**'dir. Harezm Türkçesinin karakteristik özelliklerinden biri olan d~t değişimi bilinen geçmiş zaman ekinde de karşımıza çıkar. Ünlülerden ve ötümlü ünsüzlerden sonra genellikle d'li

yazılan ekin t'li ötümsüz örnekleri de görülebilmektedir. *çaptılar* (180r14 KE)~ *çapdı* (35v14 KE), *berkittiler* (223v17 KE) ~ *berkitdiler* (227r1 KE), *baútı* (170-8 NF) ~ *baúdı* (30r10 KE), *attılar* (214-12 NF), ~ *atdılar* (203r15 KE).

Harezm Türkçesimde bilinen geçmiş zaman çekiminde düzlük-yuvarlaklık uyumuna aykırı örnekler sıkça görülmektedir. *boldım* (223-15 NF), *buldım* (234r14 KE), *kiwürdim* (125r3KE), *sevdüm* (413-7 NF), *öltürdiñ* (130r21 KE), *tirgüzdiñ* (163r3 KE), *indürdiñ* (157r11KE), *unutdıñız* (125r2KE),*bolduñız* (196v1KE).

Harezm Türkçesi metinlerinde I. çokluk şahıs bilinen geçmiş zaman eki iki şekilde karşımıza çıkmaktadır.{-DUk }ve{-DImIz}.: *tedimiz* (226r12 KE) ~ *tedük* (103r20KE) (385-12 NF), *tegdük* (209r1 KE)~ *tegdimiz.*(226r12KE).

Öğrenilen geçmiş zaman çekimi I. teklik şahısta *–(ı)p turur men* yanında *–(ı)p men* şeklinde yardımcı fiilsiz olarak da bulunur. I. çokluk şahısta *-(ı)p turur miz* ve *–(ı)p turur biz* şekilleri bir arada kullanılmakta, II. çokluk şahısta *–(ı)p turur siz* yanında nezaket şekli olarak *–(ı)p turur sizler* biçimi de görülebilmektedir. Birkaç örnekte *turur*-yardımcı fiili *dur*- olarak geçmektedir. Bu, daha sonraki dönemlere ait bir özellik olması açısından önemlidir. *èÍsÀ yetip keldi anasın kördi, yatur,* ***uyuúlap-dur*** *tep oyàatmadı.* (170v18KE)

Harezm Türkçesinde şimdiki zaman çekimi *–A/-U- turur + şahıs zamiri* ile yapılmaktadır.

Harezm Türkçesinde geniş zaman için iki farklı çekim vardır. Bunlardan biri {-r}{-Ar}{-Ir}{-Ur} eklerine şahıs zamirleri getirilerek yapılmakta, diğer çekim ise {-yUr} ekine eklenen şahıs zamirleri ile sağlanmaktadır. Harezm Türkçesi metinlerinde aynı fiil için iki çekimin de kullanılabildiği görülmektedir: *tiler-men* (83-16NF) ~ *tileyür-men* (236-1NF), *tiler-sen* (243-13NF) ~ *tileyür-sen* (108v19KE), *tiler* (196-3NF) ~ *tileyür* (45r18KE). Bu ikinci şekil Eski Türkçeye has bir özelliktir, Kıpçak sahasında az görülmektedir, oysa Harezm Türkçesinde belirgin bir kullanımı vardır.

Geniş zaman çekiminde hem düz ünlülü hem de yuvarlak ünlülü şekiller bir arada kullanılmıştır: *bolar* (18r6KE) ~ *bolur* (11r21 KE), *bilürler* (101r11KE) ~ *bilirler* (206v6KE), *öler-men* (184-11NF) ~ *ölür bol-* (154-3NF).

Az sayıda örnekte geniş zaman ekinin düştüğü de görülmüştür:

Ey yigit sen kÀmil kişige ***oòşa-y-sen,*** *baràıl kişi işin işlegil.* (144r1KE)

Bazen nezaket şekli olarak "sizler" şahıs zamiri geniş zaman çekimi II. çokluk şahıs ekine eklenebilmektedir:

Neteg kim sizler ol sası ölügseni yigrenür-sizler. (397-17NF).

Harezm Türkçesinde gelecek zaman çekimi üç şekilde karşımıza çıkmaktadır.

I. *GAy /-Kay + Şahıs Zamiri:* Bu çekimin I. çokluk şahsında **–GAy –miz** ve **-GAy-biz** şekillerinin yanında yuvarlak ünlülü **–gAy mUz** şekli de görülmüştür. *ŸÀ Muhammed, seniÆ díniÆ óaúlıúını ol vaútın bilgey-müz kim bu tolun ayúa işÀrat úılsaÆ bu ay ekki pÀra bolsa.* (34-15NF) II. çokluk şahıs gelecek zaman çekiminde **–GAy-sIz** çekimi yanında **–GAysIzlAr** şekli de kullanılmıştır. *Muóammed öler bolsa ya öldürülür bolsa siz ímÀndın yüz ewürüp artúaru úayıtàaysizler. (93-3,4 NF).* Tespit ettiğimiz bir örnekte /G/ ünsüzünün düştüğü ekin {-Ay} şekline geçtiği görülmektedir. *Külçirip esrük öley köz baúsa úuymaç úaşıdın.* (83v2KE)

II) *GA + Şahıs Zamiri:* Bu çekimde şahıs zamirinin ayrı yazıldığı örneklerin azlığı dikkat çekmektedir. Genellikle I. teklik şahıs zamiri artık ekleşmiştir: *úılàam, bergem, öldürgem, bolàam, úoymaàam* vb. Ek daima düz ünlüyle yazılmaktadır. Bu kullanım KE ve MM'de görülmektedir. Çekiminde I. ve II. teklik şahıs ile II. çokluk şahıs örneklendirilebilmektedir.

III) *GU +Turur*: Mecdut Mansuroğlu'na göre bu çekim önce gereklilik ifade ederken daha sonra gelecek zaman manasına kaymıştır. Bu çekim bugün özellikle Kuzey Batı Türkçelerinden Kırgız Türkçesi'nde istek kipi olarak karşımıza çıkmakla birlikte Harezm Türkçesinde kesin gelecek zaman fonksiyonunda örnekleri görülmektedir. Harezm Türkçesinde belirli gelecek zamanın I. teklik, III. teklik ve III. çokluk şahıslarda örnekleri tespit edilmiştir. I. ve II. teklik şahıs için tespit edilen örneklerde zamirlerin ekleştiği görülmektedir. III. Teklik ve III. çokluk şahıs için iyelikli kullanım dikkat çekicidir.

*Ol atàa minüp Hindí dirresi birle seni öldürgüm turur***.** (230v20,21 KE)

*AllÀh bir turur sen anıñ resÿli bolàuñ***.** (189r18KE)

Emdi tamuà otı úalıp turur her ayna ol taúı kelgüsi turur anınÆ úaràışı bolàusı turur. (137-4,5 NF)

Genellikle dar ünlüyle yazılan II. teklik şahıs emir eki çoğu zaman incelik-kalınlık uyumuna uymakla birlikte az da olsa uyuma girmeyen örnekler de görülebilmektedir: *baràıl* (48-8NF)~ *bargil* (50-14NF), *olturàul* (127/3MM), *sewgül* (169-9NF), *tüşgül* (21-14NF) vb.

II. teklik şahıs emir eki için tespit edilen bir diğer özellik az görülen bir **à > ú** değişimidir. Aynı fiil için her iki kullanımda görülebilmektedir: *yıàúıl* (266-11NF) *yıààıl* (73-13NF) vb.

Harezm Türkçesi için oldukça ilginç kullanımlardan biri de Kıpçak sahası eserlerinde de görülen emir II. teklik şahısta *–àın /-gin* ekinin bir örnekte görülmesidir.

ÖzüÆdin üzülgün açılsun saÆa

Tirig irken evvel kerek ölse-sen. (17a/17MM)

Emir I. çokluk çekiminde ek ünsüzle biten fiillerde *–AlIÆ* ünlüyle biten fiillere doğrudan eklenen *–lIÆ* şeklindedir. Anorganik /G/ türemesi Kıpçak metinlerinde olduğu gibi Harezm Türkçesinde de emir I. çokluk şahısta *-GAlIÆ* olarak görülebilmektedir. Ayrıca I. çokluk şahıs emir ekinde *kitelimiñ* (11r8 KE) şeklindeki teşkil de bu çekimdeki ek kalıplaşmasını göstermesi bakımından önemlidir.

Eger destÿr berseÆiz, Úaèbeke ziyÀrat úılalıÆ taúı úurbÀnlar boàuzlaàalıÆ úayıtalıÆ. (39-16NF)

Emir I. çokluk şahıs çekiminde ***–alıú;*** **–eli** ve **–AlIm** ekli örnekler de az sayıda da olsa tespit edilmiştir.

Biz taúı cümle yarÀnlarúa ièlÀm úılalıú barça istidÀdımız ittifÀúımız tamÀm bolup bir úata óamla úılıp helÀk úılalıñ. (40-7 NF)

Siz mundın aùlanıñ biz andın keleliñ Muóammedni úoldaşları birle öldüreli. (227r20 KE)

Harezm Türkçesinde şart çekiminde zamir ekli ve iyelik ekli çekimler bir arada kullanılmıştır. *–sA-men* yanında *–sAm-, -sAÆ-* yanında *–sA-sen*, veya *–sAk-* çekimi yanında *–sA-biz* çekimleri görülebilmektedir. Kıpçak sahası metinlerinde de görülen ve şart çekiminin genişlemiş şekli kabul edilen –sAÆAn- şeklindeki çekime Harezm Türkçesinde de az da olsa rastlamaktayız.

Úılıç ursaÆ úuluÆ min cÀvídÀne

Eger oú *atsaÆan* baàrım nişÀne (Muh.44)

Şart II. çokluk şahıs çekiminde ekin çoğul ekiyle genişletilmiş nezaket şekli olan {-sAÆIzlAr}kullanımına da rastlanmaktadır.

BarıÆlar úayda tapar bolsaÆızlar keltürünler. (343-4NF).

Nadir de olsa olumsuz emir II.çokluk şahıs çekiminde *-maÆ* yerine *–maÆız* ve kaynaştırma harfli **-***mayıÆız* şekilleri de görülmektedir.

Ey ümmetlerim, ey yÀrÀnlarım zínhÀr biri biriÆiz birle óased úılmayıÆız ùaúı biri biriÆizni yigrenmeÆiz ùaúı bir biriÆe àıybet úılmaÆız. (388-7,8NF)

Harezm Türkçesinde birleşik kip çekimi er- fiili ile yapılmaktadır fakat daha sonraki dönemlere ait bir gelişme olan er-> t örnekleri de görülebilmektedir. *úaçururdı* (110v3KE), *tutardım* (88r14KE), *çıkmazdı* (231v7KE), *bitiyürdiler* (117r13 KE), *ölürse* (80v12KE), *sökerse* (77v6KE), *kirürmiş* (116r7KE).

SIFAT-FİİLLER

Harezm Türkçesinde sıfat-fiillerde şu noktalar dikkatimizi çekmiştir. Geçmiş zaman sıfat-fiil eki **–dUk-**, genellikle iyelik ekli olarak kullanılmış sadece bir örnekte ek almamıştır.

Hüdhüd aydı: bardım erse körmedük yirlerini kördüm, sen körmegen nersedin òaber keltürdüm. (147r 18 KE).

Hem *–dUk* hem de *-mIş-* sıfat-fiil eklerinin hal ekli kullanımları Harezm Türkçesi metinlerinde zarf-fiil fonksiyonunda kullanılmıştır.

Geniş zaman sıfat-fiil ekleri *+Ar-,+Ir-, +Ur-* ve *+r-*'nin **+GA** yönelme hali ekiyle kalıplaşarak kullanımları -Aràa ~ -Uràa; -Urúa şeklinde hem Kıpçak hem de Harezm sahasında karşımıza çıkmakta, cümle içinde bir mastar gibi görev yapmaktadır.

Öc aluràa düşmeninden vaút bar (GL- 64/ 11).

Úonaú tüşüp aş yidi, aùların baàlaràa yiri yoú erdi. (87v 19 KE).

Geniş zaman sıfat-fiil eklerinden +GAn- sıkça kullanılmıştır. Bu ek, Kıpçak metinlerinde *+GAn-* şeklinin yanısıra Oğuzcalaşmanın bir belirtisi olarak bazı örneklerde /G/ düşmesiyle *+An-* şekline dönmüş olmasına rağmen Harezm Türkçesi metinlerinde eski şekliyle kullanılmıştır.

Et yidürgen, at çúaràan ot öçürgen İbrÀhìm (37v16 KE)

SaÆa óased úılıp seni yamanlaàÀn helÀk boldı. (422-13 NF).

+AsI gelecek zaman sıfat-fiil ekini Harezm Türkçesi metinlerinden sadece Mukaddimetü'l-Edeb'te bulabiliyoruz.

Memlûk-Kıpçak sahasında görülmeyen Eski Türkçeye ait *+DaçI* ve *+IsAr-* gelecek zaman sıfat-fiil ekleri Harezm Türkçesi metinlerinde az sayıda da olsa varlığını sürdürmektedir.

Óaú tabÀreke ve teèÀlÀ PeyàÀmbar èas.nuÆ kelmiş taúı keldeçi yazuúını yarlıúmışdın soÆ mundaà taøarruè ve zÀrlıú birle hemişe Óaú teèÀlÀdın maàfiretini tilese, èummatınàa sezÀ ùurur.(83,17-84,1 NF)

Yana ferişteler ùaúı TaÆrı teèÀlÀdın Peyàambar èas.nuÆ úılmış úıldaçı zelletlerni yarlıúatu tileyürler. (4-3,4 NF)

O yaàdurmaúàa yawuàan bulut yaàısar bulutlar. (14-8 ME)

ZARF-FİİLLER

Harezm Türkçesinde –p, -I ve -U, -A zarf-fiil ekleri hem zarf-fiil olarak hem de birleşik fiillerde bağlayıcı olarak kullanılmışlardır. Orhun Yazıtlarında ve Karahanlı Türkçesinde sıkça rastladığımız –UbAn- /-Iban- /-bAn zarf-fiil ekinin Harezm Türkçesinde varlığını sürdürdüğünü görmekteyiz. Bir örnekte de ekin bağlayıcı ünlüsü düşmüş ek doğrudan fiil köküne eklenmiştir.

Ol úıyÀmet kün şefÀèatnıÆ úurını úurşaban (2r11 KE)

Daha sonraki dönemlere ait bir zarf-fiil eki olan –ArAk zarf-fiil eki Kıpçak sahasında ve Harezm Türkçesinde birer yerde geçmektedir. Bu örnek ekin ortaya çıkışını göstermesi açısından önemlidir.

Bular burnaraú barıp bir tepege aàdılar. (69v13 KE)

Eski Türkçede *-matı /-meti, -mayu /-meyü ve -may /-mey* şekillerine kadar takip edilebilen olumsuz zarf-fiil eki Harezm Türkçesinde –mAyIn ve –mADIn- şekillerinde görülmektedir. Ek, Harezm Türkçesinde Kıpçak sahasına göre daha geniş bir kullanıma sahiptir.

Ol ögütni almayın emgettiler. (158 r 16 KE)

Úamuàları Yÿsufdın uwtanıp yüziÆe baúumadın arúan ewrüldiler. (74v14,15 KE)

-GInçA- zarf-fiil eki Kıpçak sahasında az görülmektedir. Ayrıca Kıpçak sahasında Oğuzcalaşmanın bir belirtisi olarak /G/ sesinin düştüğü örnekler de vardır. (çıúınça, 330a7İM)

Oysa Harezm Türkçesinde ek daha sık ve eski şekli /G/'li olarak kullanılmıştır. Ekin hem düz hem de yuvarlak ünlülü şekilleri ile –KınçA ve –KunçA şekillerinin Harezm Türkçesinde görülmesi dikkat çekicidir.

Ol keçe tan atúunça yügürdi, úabaràanlar şişti. (143v2 KE)

Ança sözleşkinçe melik aşuúup eki yüz er birle óÀcibni ıêdı. (45v10 KE)

YÀ İbni èAbbÀs, men ne bilür-men kim suwàa baràınça ecel vefÀ úılur muÆ (433-11 NF)

Kıpçak sahasında ç>ş değişimi ile –GAş- ~KAş- biçimleri görülen; (*ùuràaş* 21 /16 KK)*; (baùúaş* 21 /17 KK) ve çok az kullanılan –gAç zarf-fiil eki Harezm sahasında sadece Kısasü'l-EnbiyÀ'da geniş bir kullanım sahası bulmuştur.

èÖmer olarnı körgeç ÀzÀd úoptı, şÀh-zÀdelerni öz ornıda olturttı. (200r6,7 KE)

Yukarıda özelliklerini vermeye çalıştığımız Harezm Türkçesi fiilleri gerek fonetik gerek morfolojik özellikleri bakımından dönemin bir geçiş dili olduğunu bize göstermektedir. Eski Türkçe ve Karahanlı Türkçesi özelliklerinin devam ettiğini daha sonraki dönem özelliklerinin ise yeni yeni görülmeye başladığını fiillerde görebilmekteyiz. Ayrıca Kıpçak Türkçesi metinleriyle Harezm Türkçesi metinleri arasında da önemli farklılıkların olduğunu fiil malzemesi üzerinde tanıklayabilmekteyiz.

KAYNAKLAR

ATA, A., **Úıãaãü'l-EnbiyÀ, I (Giriş-Metin-İnceleme)**, TDK Yay., Ankara,1997.

_____, **Úıãaãü'l-EnbiyÀ, II (Dizin-Sözlük)**, TDK Yay., Ankara, 1997.

_____ , **Nehcü'l-FerÀdìs III (Dizin Sözlük)**, TDK Yay. Ankara, 1998.

BODROGLİGETİ, A., "**A Grammar Of Mameluke-Kipchak**", Studia Turcica, Budapest 1971, s.89-102.

BROCKELMANN, C., **Osttürkische Grammatik der İslamischen Litteratursprachen Mittelasiens**, Leiden 1954.

BURASLAN, K., "**Nehcü'l-FerÀdìs'ten Derlenen Türkçe Sözler**", Türkiyat Mecmuası, C. IV, İstanbul 1934. s.169-250.

CLAUSON, G., **An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth Century Turkish**, Oxford University Press, 1972.

ECKMANN, J, **Harezm, Kıpçak ve Çağatay Türkçesi Üzerine Araştırmalar**, (Yayımlayan: Osman Fikri Sertkaya),TDK. Yay., Ankara 1996.

_____ , **Nehcü'l-FerÀdis (I-Metin II. Tıbkıbasım)** (Yayımlayanlar; Semih Tezcan-Hamza Zülfikar) TDK Yay., Ankara, 1995.

_____ , "**Memluk Kıpçakçasının Oğuzcalaşmasına Dair**", TDAY Belleten 1964- 1965, s.35-41.

_____ , "**Nehcü'l-FerÀdìs'in Bilinmeyen Bir Yazması**", TDAY Belleten 1963, s. 120-135.

_____ , "**Doğu Türkçesinde Bir Kur'an Çevirisi (Ryland Nüshası)**", TDAY Belleten 1967, s. 51-69.

ERDAL, M., **Old Turkic Word Formation, A Functional Approach to the Lexicon, I-II**, Wiesbaden, 1991.

HACIEMİNOĞLU, N., **Türk Dilinde Yapı Bakımından Fiiller**, Ankara, 1991.

_____ , **Türk Dilinde Edatlar**, İstanbul, 1992.

_____ , **Karahanlı Türkçesi Grameri**, Ankara, 1996.

_____, **Harezm Türkçesi Grameri**, Ankara, 1998.

_____, **Kutbéun Hüsrev ü Şìrìn'i ve Dil Hususiyetleri**, Ankara, 2000.

KARAMANLIOĞLU, A.F, **GülistÀn Tercümesi**, TDK Yay., Ankara, 1989.

_____, **Kıpçak Türkçesi Grameri**, TDK Yay., Ankara,1994.

_____, "**Nehcü'l-FerÀdìs'e Dair** ", Türk Dili IV, Sayı 45, Ankara 1945, s.556-558.

_____, "**Nehcü'l-FerÀdìs'in Dil Hususiyetleri I**", TDE Dergisi, C. XVI, İstanbul 1968, s.55-72.

_____, "**Nehcü'l-FerÀdìs'in Dil Hususiyetleri II**", TDE Dergisi, C.XVII, İstanbul 1969, s.33-56.

_____, "**Nehcü'l-FerÀdìs'in Dil Hususiyetleri III**", TDE Dergisi, C.. XVII, İstanbul 1969, s.57-80.

_____, "**Nehcü'l-FerÀdìs'in Dil Hususiyetleri IV**", TDE Dergisi C.XIX, İstanbul 1971, s.145-170.

_____, "**Kıpçaklar ve Kıpçak Türkçesine Dair**", İ.Ü. Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi, C.XII, İstanbul 1963, s.175-184.

NADJIB, E.N., **Horezmi Muhabbetname**, Moskva, 1961.

_____, "**Nehcü'l FerÀdìs ve Dili Üzerine**" (Çev. Nazif Hoca),TDED, C.XXII, 1974-1976, s. 29-44.

SERTKAYA, O.F., "**Horezmi'nin Muhabbetnamesinin İki Yeni Yazma Nüshası Üzerine**", Türkiyat Mecmuası, C. XVII, İstanbul 1972, s. 185-207.

_____, "**-An/-En Ekli Yeni Şekiller ve Örnekleri Üzerine**", TDAY Belleten 1989, s.336-338.

TOPARLI, R., **Kıpçak Türkçesi**, Atatürk Üni. Yay., Erzurum, 1986.

_____, **Kıpçak Türkçesi Sözlüğü**, TDK Yay., Ankara, 2003.

_____, **Harezm Türkçesi**, Atatürk Üni. Fen-Edeb. Fak. Yay., Erzurum 1987.

_____, **İrşadü'l-Mülûk ve's-Selâtìn**, TDK Yay., Ankara, 1992.

_____, **Mu'inü'l–Mürìd**, Atatürk Üni. Fen-Edeb. Fak. Yay., Erzurum, 1988.

YÜCE, N., **Mukaddimetü'l-Edeb**, TDK Yay., Ankara, 1993.